

ORTA ASYA'DA CİLD SANATI

OKTAY ASLANAPA*

Asya'da Cild Sanatı deyince, hemen akla Timurlu Devri ve Herat cildleri gelir. Babası Timur tarafından 1397'de Herat ve Horasan'a vali tayin edilen Şahruh, 1447'de ölümüne kadar 51 yıl boyunca Herat'da yaşamıştır. Timur'un Suriye ve Mısır'dan davet ettiği ustalarla başlayıp Şahruh'un himayesiyle kuvvet kazanan cild sanatı Herat'da en parlak gelişmesine ulaşmıştır. Şahruh'un aynı zamanda veziri olan oğlu Baysungur'un (1397-1433) Herat'daki özel kitaplığını sanat merkezi haline getirerek devrinin en seçkin hattat, nakkaş, müzehhip ve mücellidlerinden 40 kadar sanatkârı toplayıp bir çeşit kitap sanatı akademisi kurmuş (ca. 1420) sonra Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî de onun yolunda yürümüşlerdir. Bunlar arasında Kıvameddin adında Tebrizli bir cild ve ka'tı ustası da çalışıyordu. Baysungur'un 1420'de Herat'daki saraylarından birinde kurduğu kütüphanesi aynı zamanda yüze yakın sanatkârın çalıştığı bir atölyeyi, sanat akademisini de içine alıyordu. Burada çoğu Baysungurî lâkabını alan üstad sanatçı hattat, müzehhip, müsavir, nakkaş ve mücellidler kitap sanatının şaheserlerini hazırlıyorlardı. Bunların başında müdür olarak kendisi de Baysungurî lâkabını alan Tebrizli hattat Cafer bulunuyordu. Baysungur'un 1433'de ölümüne kadar birçok eser istinsah etmiş olan Cafer'in çalışmalarının durumunu Baysungur'a arzetmek üzere zaman zaman rapor hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu raporların 830 Ramazan (1427) tarihli bir orijinali Topkapı Sarayı H. 2153 Albüm (cönk) sayfalarından birine yapıştırılmış olarak (f. 4b) kalmıştır. Bugün albümün tek tek yaprakları ayrılarak korunmaktadır.

Arza-daşt başlığını taşıyan bu raporda dört yerde cild sanatıyla ilgili bilgi vardır.

1) Mevlâna Kıvameddin olarak Tebrizli ustanın adı başta geliyor: "Şehname cild kapağını kenarlarının bitki çiçek süslerini mükemmel yapmış, yazılarını yazmış (tarh) (cedvel) ? çizilmiş sırt ve sertab (سروگردن) yapılmış."

* Prof. Dr., Sanat Tarihçisi, Atatürk Kültür Merkezi Türk Sanatı Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı.

2) Hacı Mahmut hoca hattıyla resail cildinin kapağını sırtını mükemmel yapmış sertabı ile (سرگردن) meşguldür.

3) Hacı Mahmut istinsah edilen resail cildinin kapağını bitirmiş güzar (گزار) ile meşguldür.

4) Hacı Abdürrahim mücellidler ve müzehhibler ve haymeduzlar ve kâşitraşların tarhları (cedvelleri ?) ile meşguldür.

Bu cildlerle ilgili herhangi bir tamamlayıcı bilgi edinilememiştir.

Topkapı Sarayı'nda bulunan Dost Mehmed'in risalelerinden öğrendiğimize göre; "Baysungur Mirza Tebriz'den beraberinde Üstad Seyid Ahmed Nakkaş, Hoca Ali musavvir ve üstad Kıvameddin mücellid'i Herat'a getirip" onlara tamamen Bağdat (Ahmed Celâyiri) Cönk'ü örneği gibi (Buradaki cönk kelimesi Arnold ve Grohmann'da cenk şeklinde okunup 'war' olarak tercüme edilmiştir) ve kendilerinin en iyi üslûbunda bir cönk (Albüm, Mecmua) hazırlamalarını emretti. Bu kitabın yazılması Mevlâna Ferideddin Câfer'e, cildi münebbitkâr'i ihtira eden Kıvameddin'e, tezyin ve tasviri Mîr Halil'e verildi. Bu cönk tamamlanmadan Baysungur öldü. Büyük oğlu Alâüddevle Mirza'nın gayretiyle tamamlandı. Şahrüh'un 1420-23'de Çin'de bulunan sefaret heyeti içinde ağabeyi Uluğ Bey gibi Baysungur'un da iki temsilcisi vardı ve bunlardan biri Hoca Gıyaseddin nakkaş idi. Kendisi de hattat ve sanatkâr olup, içki yüzünden genç yaşta ölen Baysungur Türkçe, Farsça, Arapça şiirler söylemiş, bunlardan yalnız bazı Farsça beyitler kalmıştır. Onun zamanından ve belki kitaplığından kalan Türkçe eserlerin hep Uygur harfleriyle yazılıp Uygur kültürünün Semerkant'dan çok Herat'da yaşatılmış olması dikkate değer.

Yüzyıl kadar süren Herat Akademisi 1507'de şehir Şeybanîler eline düşünce dağılmıştır. Herat'da yazı, tezhip ve minyatür sanatının şaheserleriyle meydana getirilen kıymetli yazmalar için hazırlanan cildler bu sanatın sonraları bir daha hiçbir yerde aşılamayan en parlak devrini yaratmıştır.¹

¹ M. Ağaoglu'nun cild sanatı üzerine 1935'de yayınlanmış araştırması bugün bile yeniliğini korumaktadır. Ondandı sonra A. Sakisian çeşitli makalelerinde cild sanatıyla ilgili önemli eserleri tanıtmış, Pope SPA III'de cild bölümünü yazan Gratzl, onlardan faydalanarak bir toparlama yapmıştır. Son yıllarda E. Grube 1969 Basil Gray Armağanı'nda ve 1974 G. Tucci Armağanı'nda yayınlanan araştırmalarında konuyu yepyeni görüşler ve orijinal mukayeselerle canlandırmış ve Topkapı Sarayı Albümlerinde cild ustalarına model olarak hazırlanmış desenlere işaret etmiştir. 1969'da Basil Gray, Erdman hatıra kitabındaki maka-

Hoço'da 8. veya 9. yüzyıldan Uygur Mani yazmasına ait parça halinde iki cild (altın yaldızlı zemin üzerine geometrik filigre süslemeli) ile Mısır Kopt cildleri arasında yakın bağlantı kurulmuş olup, her iki çevrede de filigre tekniği kullanılmıştır. Bu başlangıçlardan sonra 14. yüzyılda Mısır'da gelişmesini tamamlayan Memlûk cild sanatı 15. yüzyılda Herat'da her bakımdan kat kat üstün eserlerle dünya çapında bir altın devri yaşamıştır. Daha önce geometrik motifler ve mücerret desenlerle belirli olan cildlerde bitki süslemeleri çok az ve örneklerde hiçbir rol oynamayan unsurlardı. Teknik olarak da cild kapakları ayrı ayrı kalıp ve damgalarla tek tek basılarak süslenirdi.²

Kalıplar demir ve tahtadan yapılırken sonra sertleştirilmiş deriden yapılmış, bunun için deve derisi makbul sayılmıştır.³

Herat'da yeni bir teknik olarak küçük kalıplar veya damgalarla ayrı ayrı basılan örnekler yerine titizlikle işlenmiş oyulmuş desenlerle bloklar kullanılmıştır. Çin'le kurulan bağlantılar sonunda lâke tekniği de ilk olarak Herat'daki ustalarca uygulandı. Bilinen tekniklerin çeşitleri Herat cildlerinde en iyi şekilde değerlendirilmiştir.

Şemse, köşebend ve bordür kompozisyonlu cildlerde geometrik motiflerin gittikçe azalarak natüralist yaprak ve çiçeklerin dolguları meydana getirmesiyle şemselerde bu ince naturalist motiflere uygun olarak dantel oyması gibi çok zarif konturlar görülür. Başlangıçta şemse ile köşebendler arası boş bırakılırken sonra zeminin karışık zengin kompozisyonu her yeri kaplamıştır. Zamanla bütün yüzeyi kaplıyan kompozisyon şemseye yer bırakmamış, ara sıra kullanılmış ise de eski zerafetini kaybetmiştir. Herat cildlerinin çeşitli kaynaklardan ilham alan ve çeşitli unsurlardan meydana gelen dekorları tamamıyla orijinal olup, başka çevrelerle benzerlik göstermez. Çeşitli hayvanlar ve Çin'den gelen unsurlar, mitolojik sembolik hay-

lesinde bunlardan Almanya'ya götürülen Diez Albümlerindeki desenlere işaretle "These are evidently decorative designs, either copied from or preliminary to work in other media, ceramics or textiles probably" şeklinde iyice belirtmemekle beraber cildlerle ilgisine dokunmuştur. Ayrıca s. 161'de gerçek ve mitolojik hayvanlarla manzara resimlerine işaretle "These scenes resemble the pictorial bindings which seem to originate in the middle 15 th. century" şeklinde bunu açıkça belirtmiştir.

² Chester Beatty koleksiyonunda bulunan Mecdeddin el Cezeri'nin Camiü'l-Usul adında 839/1435 tarihli yazmasının cildinde 550 bin soğuk, 43 bin altın yaldızlı damga baskı sayılmıştır ki, bunlar iki yılda yapılmıştır.

³ İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu şekilde deriden oyma nakışlı şemse ve köşebend kalıpları vardır.

van figürleri, kuşlar, kelebeklerle zenginleştirilmiş bahçe ve manzara resimleri minyatür sanatına bağlanan yepyeni bir yaratmadır. Yüzyılın ikinci çeyreğinde insan figürleri de görülür. Herat minyatür sanatında da karakteristik olan bu kompozisyonlar sonraları Herat halılarında, hattâ Tebriz halılarında da kullanılmıştır.⁴

Çin kaynaklı ejder, anka, ch'i-lin, alev fışkıran hayvanlar, boyunlarda süs kordeleleri ve bazı kuşlar yanında bulut motifleri, kayalar, geniş yapraklı çiçek açmış ağaçlar gibi unsurlar kullanıldığı halde bunların üslubu tamamıyla orijinal olup, Çin resmiyle benzerlikleri yoktur. Topkapı Sarayı ve Tübingen Diez Albümlerinde modelleri, örnekleri bulunan bu Uzakdoğu unsurlarının etkisiyle Selçuklulardan beri İran'da görülen klâsik figürler ve motifler geleneğin donukluğundan kurtulmuş ve cild sanatı yeni bir hayatiyet kazanmıştır. Böylece mitolojik ve sembolik manalarını kaybeden ve Çinli unsurlar yanında hayvan hareketlerinde görülen tabiat müşahadesi ve hayal gücü ile canlı tablolar meydana getirilmiştir.

İran'ın çeşitli merkezlerinden figürlü dekorlarla cildler gelişmişse de Herat en büyük merkez ve asıl kaynak olmuştur. Timurlu Emîrlere ve Herat'dan gelen ustalarla bu üslup diğer eyaletlere ve merkezlere yayılmıştır.

Timurlu cild sanatının en kıymetli eserleri İstanbul Müze ve Kitaplıklarında bulunmaktadır. Cild sanatının en parlak devri yalnız bunlara dayanarak gözler önüne serilebilir.⁵

Bunlar arasında sertabının dış yüzündeki orijinal nesih kitâbesiyle Şahrüh'un Hazinesine maledilmiş olan 1438 tarihli cild tek blok kalıpla yapılmış kapak ve içinin filigre süslemeleriyle yüksek bir sanat eseridir. Ön kapağı kaplıyan manzara, ağaçlar, geyikler, maymunlar, ejderler ve kıvrak bulutlarla uçan ördeklerden ibaret figürlerle canlandırılmıştır. İç kapakta çiçek ve rûmîli zarif dilimlerle, sınırlandırılan şemsenin ortasında bir ağaç ve yanlarında ch'i-linler, tepesinde kuş vardır. Köşebendlerde şakayıklar arasında tavşanlarla bir geyik, geniş bordürde madalyonlar içinde maymun, geyik, arslan ve ördek figürleri filigre olarak koyu mavi üzerine canlı silüetler halinde aksettirilmiştir. Miklebede kabartma alev saçan ch'i-

⁴ İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesinde Hüseyin Baykara adına 887/1482'de istinsah edilen *Mesnevî*'nin lâke cildi şemse ve köşebendler arasında çiçekler ve yapraklarla doldurulmuş bir zemin göstermektedir. Diemand'ın isabetle belirttiği gibi Londra, Victoria and Albert Museum'da 1539 tarihli meşhur Erdebil Halısı'nın çiçek tezyinatı bu cildin kompozisyonuna paralel görünüştedir.

⁵ Bkz., not 1.

linler içinde filigre dallar arasında Çin arslanları, bordürde sıra halinde maymunlar görülür. Gerçek ve hayalî hayvan figürleriyle tezyini flora, ahenkli bir kompozisyon halinde bu şaheser cildin yüzeylerini süslemektedir.

Sertabında orijinal nesih kitâbesiyle Ebû Said Mirza'nın Emîrlerinden Şeyh Bayezid'in hazinesine maledilen 1445 tarihli Hamse'nin cildi altın yaldızlı rûmîlerle doldurulmuş şemse ve köşebendleri örgü motifli geniş bordürle çevrelenmiştir. İçi filigre rûmîlerle salbekli şemse, bordür köşebendler örgü motifli arka kapak da aynı kompozisyon çok kaliteli işçilikle Memlûk etkisi bellidir. Mikleb ise daha gelişmiş Herat üslûbuyla madalyon içinde ağacın yanlarında tavşanlar köşelerde uçan yabanî kazlarla, arka kapak içi ön kapaklar aynı kalıp, Sertab kitâbesinde yine Ebû Said Mirza zamanında Sultan Kasım Kainî Bahadır Han Hazinesine maledilen 1452 tarihli cildde ağaçlar, bulutlar, yabanî kazlar, maymun, ayı, geyik figürleriyle yatay bir manzara görülür. İçi filigre salbekli şemsede iki maymun köşebendlerde yabanî kazlar, arka kapak salbekli şemsede ağacın yanlarında yabanî keçiler, köşebendlerde tilkiler geniş floral bordür var. Miklebe arslanlar ve tilkiler arka kapak içinde salbekli şemse ve köşebendlerde birer ejder, mikleb ve sertabın içi filigre, geyiğe saldıran kartal, tilki ve tavşanlarla ördek figürleri işlenmiştir.

Türk İslâm Eserleri Müzesinde de Sertab kitâbesiyle Şiraz'da Karakoyunlulardan Pîr Budak Hazinesine ait 1459 tarihli cild üslûplanmış bulutlardan meydana getirilmiş ve dilimleri arasında şakayık ve yapraklarla bir madalyon, bordür arka kapak ve mikleb hep kabartma bulutlarla işlenmiş içde çok ince filigre rûmî ve şakayıklar altta üstte stilize ördekler var. Geniş bordür de zeminle aynı simetrik kompozisyondadır. Bu cildin tezhiple yarışan süslemeleri en az figürlü olanlar kadar etkili büyük bir ustalık eseridir.

Yüzyılın sonuna doğru Çin'den gelen lâke tekniği de cild sanatına uygulanmıştır. TİEM'de Hüseyin Baykara adına 1483 tarihli Mesnevi'nin cildi altın yaldızlı şakayıklar ince spiral kıvrık dallarla süslü nazik siyah lâke zemine kalıp baskısı kabartma altın yaldızlı gömme salbekli şemse, köşebend ve bordürlerde aynı motifler daha kaba işlenmiştir. Bunlar Haliç İşi Mavi-beyaz keramiklerde ve Londra'da Erdebil Halısı'nın çiçek süslemelerinde görülen örneklerdir. İçte ağaçlar, bulutlarla yabanî kazlar, kuşlar, maymun, karaca, tilki figürleri, bordürlerde uçan yabanî kazlarla erişilmez bir filigre tekniği görülür. Alt, üst çerçevelerde hayvan başlarıyla

sonuçlanan kıvrık dallar diğer dekoratif sanatlarla paralel bir görünüştür. Miklebin içinde büyük bir ejder, arka kapak içinde salbekli şemse ve köşebendlerle, geniş bordür filigre rûmî ve hatayîler, aradaki zemin altın yaldızlı ince spiral kıvrık dallar, şakayıklar ve çiçeklerle süslenmiştir.

Lâke cild sanatı kısa zamanda parlak bir gelişme ile çok renkli olarak uygulanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde Sultan Mehmed Muhsin Bahadır Han adına 1496 tarihli Heştî Behişt'in lâke kapağı siyah üzerine turuncu ve sarı yer yer sedef süslemeli olarak salbekli şemsede çiçekli bir ağaçla üstünde kuşlar, yanlarda ch'i-linler, dibinde tavşan salbeklerde çift balıklar, köşebendlerde alev saçan ejderlerle inanılmaz bir güzelliktedir. Aradaki zemin altın yaldızlı hatayî, rûmî ve şakayıklarla dolgulu, geniş bordür dallar da şakayıklar, kıvrak rûmî hatayî ve bulutlarla bunları çevreliyor. İçte siyah üzerine renkli geçmeler, bulutlar ve şakayıklar, ortada lotus-palmet madalyonu, rûmî, palmet ve çiçek dekorlu arka kapakda daha çok sedef süsleme vardır. Dış ve iç aynı kalıbın tekrarıdır. Miklebe anka, ördek, fidan altında tavşanlar, bulut ve çiçeklerden bir süsleme ile bu şahane cild tamamlanıyor.

Herat'da bu şahane cildten dört yıl önce 1492 tarihli Divan-ı Hüseyinî yazmasının siyah üzerine altın yaldızlı lâke cildinde henüz çok renkli uygulama yoktur. Rûmî, hatayî ve bulutlarla süslü salbekli şemse ve köşebendler arasında zemin ince kıvrık dallı şakayık, hatayî ve sülüne benzer kuşlarla simetrik bir kompozisyon gösteriyor. Arka kapak aynı kalıbı tekrarlıyor.

Topkapı Sarayında Baysungur Bahadır Han adına Herat'da hazırlanmış iki Kelile Dimne 1429, 1430 tarihlerini taşımaktadır. Bunlardan birincisinin cildi çok harap aşınmış durumda salbekli şemse ve köşebendlerde hayvan mücadelesi, bordürde kartuşlar içinde palmet rûmî dolgular, miklebe biri avına saldıran iki arslanla bir av hayvanı ve iri şakayıklar, çiçeklerle süslemeler var.

Diğer Kelile Dimne, kabartma olarak yatay bir manzara içinde mücadele halinde veya tek tek çeşitli hayvan ve kuşlarla çiçek ve yapraklardan ahenkli bir zenginlik, miklebe simetrik iki ejder, arka kapakda geometrik geçmelerde palmet rûmî dolgular, sertabın dış yüzünde geometrik örgülü sık dolgu ile Memlûk etkisinin devamını gösteriyor.

Türk İslâm Eserleri Müzesinde Fars Valisi İbrahim Sultan adına 1430'larda hazırlanmış Hüsrev Dehlevî Divanınının cildi çiçekli ağaç ve ge-

yiklerle yatay kompozisyonlu şemse, salbeklerde tavşan, köşebendlerde yabancı kaz, geniş bordürlerde örgü motifleriyle geometrik örnek süslemeli. Yine Memlûk geleneğinin devamı var. Arka kapak şemsede iki ch'i-lin mücadelesi, salbeklerde birer şakayıkla biraz farklı aynı kalıp, miklebde çınar ağacı ile ayılar ve kuşlar, içte filigre salbekli şemse kurt ve anka mücadelesiyle, şakayık ve yapraklar, miklebin içi filigre ağaçlar, yabancı keçi, tavşan tilki figürleriyle süslenmiştir.

Aynı Müzede, Şah İsmail'in 1493'de ölen kardeşi Sultan Mirza adına hazırlanan Şehname'nin cildi, gömme salbekli şemsede kabartma bulutlar, kuşlar, geyikler, kurt ve maymunlarla yatay bir manzara, köşebendlerde tilki ve geyik, arka kapak şemse de yabancı keçileriyle aynı kompozisyonundadır. İçi filigre dilimli madalyon küçük dairelerde hayvanlar kuşlar arada bulutlarla anka ve yabancı ördekleri çeşitli zemin renkleriyle değişik süslemelidir. Bu eyalet işi cild, yüzyılın sonunda Herat üslûbunun yaratıcı gücünden uzak kalmıştır. Fakat daha sonra Heratlı ustalar diğer İslâm ülkelerinde kendi sanat görüşleriyle ilham kaynağı olmuşlardır.

Topkapı Sarayı Müzesinde Akkoyunlu Uzun Hasan adına 1461, 1476 olarak iki tarihli Nizamî Hamsesi'nin cildi kabartma şemsede rûmî, hatayî, şakayıklar ve boğuşan iki ejder (gözler yaldızlı), köşebendlerde birer anka, bordürde sıralanmış uçan kuşlar (gözler yaldızlı) ile süslemeler arka kapak ve miklebde tekrarlanıyor. İçte salbekli şemse çok ince desenli filigre rûmîler, dallar ve çiçekler, köşebendler ve miklebde aynı süslemeler görülüyor. Bu da bir eyalet üslûbu olmakla beraber, daha ince bir işçilik ve zarif bir yüzey değerlendirmesi vardır.

Aynı Müzede 1437 tarihli Cihan Hatun Divanı cildinde kabartma salbekli şemsede yatay olarak tamamiyle minyatür üslûbunda ilk insan figürleri içki sunan oturmuş bir kadın ona uzanan taçlı, kaftanlı erkek, köşebendlerde kürk kalpaklı, takyeli, taçlı, bağdaş kurmuş olarak ayrıca şakayık ve çiçek süslemeleri var. Yaldızlı geniş bordürün yanlarında kedi başını andıran küçük figürler görülür. İçte yaldızlı orta madalyonda tavşanlar, miklebin içinde madalyonda ördeklerle dışında arslan, geyik, kuş figürleri altın yaldızlıdır. Örgülü geniş bordür Memlûk etkisini gösteriyor. Reşd bin Mehmed el Hemedanî istinsahı olan bu yazmanın ve cildinin merkezi belli değildir.

Fakat, Herat üslûbunda manzara içinde ilk insan figürü ise Topkapı Sarayı Müzesinde 1442 tarihli Hamse'nin cildinde görülür. Ayı ile güreşen erkek, ağaçta maymunlar, kuşlar ve ejderle bu manzara Türk İslâm Eser-

leri Müzesi'nde 1446 tarihli Mesnevî cildinde tekrarlamıştır. Yalnız orada arka kapaktaki salbekli şemsede bir çift anka ve miklebde karşılıklı ejder-anka mücadelesi farklı olup, şemsenin çift Anka kompozisyonu N. Y. Metropolitan Museum'daki 1450 tarihli Şiraz Hamsesi'nin cildini hatırlatır. Herat Hamsesi'nin miklebinde karşılıklı ejderler ise Düsseldorf Herat cildindekiyle aynı kalıptandır. İçinde salbekli şemse ve köşebendler filigre floral kıvrık dallar arka kapak içi filigre şemse ve geometrik köşebendlerde aynı süslemeler var.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde 1407'de Yezd'de istinsah edilmiş Mecmua-i Eş'ar'ın hayvan figürleri ve filigre tekniği gösteren cildi Şahrüh'un ilk yıllarından ve İskender Sultan'dan kalmış olmalıdır. Bu durumda, Bağdat'da 1407'de istinsah edilmiş Sultan Ahmed Celayiri'nin Farsça Divanının TIEM (Env. 2046) filigre cildi yanında en eski filigre tekniği olup, ayrıca çeşitli hayvan figürlerinin de kullanılmış olmasıyla dikkati çekmektedir. Salbekli şemsede yatay düzende koşan iki geyik, köşebendlerde birer tavşan, floral bordür, arka kapak aynı kompozisyonun rûmî ve palmetlerle figürsüz tekrarıdır. Miklebinde yabanî kaz ve tavşanlar içte ince rûmîlerle filigre salbekli şemse, arkada salbekli şemse, altın zemine iki tilki, şakayıklar ve yapraklar filigre işlenmiş. Eyalet işi olmakla beraber bu cild Herat üslûbunu haber veren kaliteli bir eserdir.

Yine aynı müzede, II. Sultan Bayezid hazinesine takdim edilmiş 1482 tarihli Mihr-û Müşteri'nin cildi gömme salbekli şemsede kabartma olarak maymunlar, ch'i-lin'ler, salbeklerde birer tavşan, köşebendlerde birer anka, miklebinde pençesinde tavşanla bir atmaca ve yabanî kazlarla süslenmiştir. İçte filigre rûmîlerle salbekli şemse ve köşebendler bordürde geometrik örgülerle süslemeler vardır.

Mirek eliyle istinsah edilmiş tarihsiz Kâtibî Külliyyatı (Mesnevi) cildinde kabartma altın yaldızlı süvari avcı, hayvanlar, kuşlar ve ağaçların zengin bir manzara, arkada çeşitli hayvanlar, bulutlar arasında yabanî kazlarla diğer bir manzara, içte çok ince rûmî, lotus ve palmetlerle filigre şemse ve köşebendlerle süslenmiş. Ön kapaktaki bir ağacın gövdesine zoomorfik bir şekil verilmiş. Manzara içinde çok çeşitli hayvanlarla bir eyalet üslûbu gösteren bu cild onbeşinci yüzyılın ilk yarısından kalmış olmalıdır.

Herat cildlerinin çok çeşitli teknikleri arasında değişik ve tek orijinal bir görünüş İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki Ali Şir Nevâî'nin Divanı 1500 yıllarından kalma cildir. Siyah deri üzerine mavi ipek ve altın

sırma ile salbekli şemse ve köşebendler, kıvrık dallı şakayık, rûmî ve palmetlerle süslenmiş, geniş bordürde kıvrık dallı zemine bulutlarla uçan kuşlar alternatif sıralanmış. Arka kapak ve mikleb aynı kalıbın tekrarı. Sertabın tâlik kitâbesinde Nevaî'nin adı yazılı. İçte salbekli şemse ve köşebendler filigre şakayık, bulut, rûmî ve palmetlerle yaldızlı orta zemin kabartma rûmîler şakayık ve bulutlarla süslemelidir. Ağaoğlu ile Grube'nin de üzerinde durdukları bu cildin bir benzeri daha bugüne kadar görülmemiştir.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri devrinde önceleri Timurlu Devri Şiraz cild sanatının etkileri görülürse de, Türkmen saraylarında çalışan ustalar tarafından, belirli özellikleri olan ve Herat cildlerinden ayrılan farklı bir üslûp geliştirilmiştir.

Eserlerin önemine ve yapıldıkları şahsa göre farklı kalitede yapılan Türkmen cildlerinde şemse ve köşebent sistemi hâkim olmuştur. Herat cildlerinde gördüğümüz pano halindeki Uzak-doğu etkileri taşıyan tabiat tasvirlerine Türkmen cildlerinde pek rastlanmaz. Türkmen cild kapaklarının dış yüzündeki şemse ve köşebendlerde genellikle iki farklı süsleme görülür.

I — Timurlu devri Şiraz cildlerinden gelen etkilerin hissedildiği birinci gruptaki örneklerde, küçük oval şemselerin içi, kabartma hayvan tasvirleri ve hayvan mücadeleleriyle süslenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde (773) 1461 tarihli, muhtemelen Şiraz'da yapılan Nizamî Hamsesi'nin ve yine aynı tarihte, İsfahan'da yapılmış bir Mesnevi'nin (Galata Dergâhı) cildindeki şemselerde kabartma hayvan tasvirleri görülür. Bu tarzda bir cild örneği de Akkoyunlu devrinden gelen 1482 tarihli Mihr-û Müşteri nüshasındadır (TSM, A. 3563).

II — Karakteristik Türkmen cildlerinin ikinci grubunda şemseler iri oval formda olup, şemse ve köşebentler rûmî, şakayık ve kıvrık dallarla, eserin önemine göre, gayet ince veya daha sade bir şekilde süslenmiştir. Bkz., H. 779 (1453 tarihli), TİEM 1987 (1456), R. 1021 (Bağdat 1463), H. 754 (1483 tarihli).

Her iki gruptaki eserlerin iç kapaklarında şemse ve köşebendler son derece ince ve zarif filigre rûmîlerle süslenmiştir.

Şemseli cildlerin en mükemmeli, Pir Budak Sultan tarafından başlatılan ve Akkoyunlu S. Halil tarafından babası Uzun Hasan'ın Kütüphanesi

için 1467 yılında tamamlattırılan Nizamî Hamsesi'nin cildir. (TSM, H. 761). Bunun kabartma şemsesi rûmî, hatayî ve şakayıklarla süslü olup, şemsenin ortasındaki küçük madalyon boğuşan iki ejder kompozisyonu ile dolguludur. Şemsenin yer aldığı ana zemin de rûmî ve çiçeklerle aynı şekilde hafif kabartma olarak süslenmiş olup, köşelerde anka kuşları vardır. Bordürde ise sıralanmış uçan kuşlar yer alır. Bütün hayvanların gözleri altın yıldızlı belirtilmiştir. İç kapaklar ise filigre sanatının en güzel örnekleri olan salbekli şemse ve köşebentlerle süslüdür.

Aynı kalıpla yapılmış bir diğer şemseye 1485 tarihli Nizamî Hamsesi'nin cildinde rastlıyoruz (TSM, H. 768). Ancak, bu örnekte salbekli şemse ve köşebentler gömme olarak aynı kalıp altın yıldızla basılmıştır. Bu şekilde altın yıldızla basılmış şemseler Türkmen cildlerinin karakteristik özelliklerinden birisidir. Herat cildlerinde pek görülmez.

Şemse formunun kullanılmadığı istisnai örneklere de Türkmen cildleri arasında rastlıyoruz. Pir Budak için yapılan 1459 tarihli eserin cildi buna örnek oluyor (TIEM 1986, H. 1008).

Türkmen ciltleri, gömme ve kabartma şemseler kullanıldığı için Herat ciltlerinden daha dayanıklıdır.

Herat cild sanatında görülen yenilikler diğer Timurlu Emîrlerin hüküm sürdüğü eyalet merkezlerinde hemen benimsenerek takip ediliyordu. Bu cildlere model olan saray albümlerindeki dekoratif desenler de bunların süratle yayılmasında rol oynamış olmalıdır.

Topkapı Sarayı Müzesi Albümlerindeki dekoratif desenler arasında cild kapaklarıyla aynı unsurları taşıyan manzara ve desenlere ilk defa Grube dikkati çekmiş, aynı yıl içinde Basil Gray de halen Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Diez Albümündeki bazı dekoratif desenlerle, meselâ Herat'da Şahrûh adına hazırlanan cild kapağındaki manzara unsurları arasındaki bağlantıya işaret etmiştir.

Çeşitli Herat cildlerinin ustalarına model gibi görünen desenler ve motifler bu albümlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Şemseli, manzaralı ve her ikisinin birbirine karıştığı cild kapaklarının süslemeleriyle bu dekoratif desenler arasında göze çarpmaktadır. Hayalî ve gerçek hayvanlar, kuşlar, cildlerde çok sevilen ve sık sık görülen maymunlar, ejderler, çeşitli diğer hayvan figürleri ve bulut motifleriyle, kaya, ağaç gibi unsurlar için cildler ve albümlerde karşılıklı modeller vardır. Stilize bulutlar arasında uçan ördekler ve yabanî kazlar, ağaçlar, dallar arasında maymunlar gibi

kompozisyonlar da Saray Albümlerinden gelme ve cildlerde sık sık görülen modellerdir. Bu modeller birçok çeşitli sanatlarda kullanılacak esas desenler olarak hazırlanmış fakat en çok ve en başarılı şekilde cild kapaklarında değerlendirilmiştir.

Şemse kompozisyonu olarak çift anka, ejder, boğaya saldıran arslan gibi figürler yanında tamamen bitki motifleriyle floral veya rûmî, hatayî, dörtlü palmet şemseler gibi modeller vardır denen filigre süslemelerde sık sık karşılaştığımız içiçe yıldızlı çok dilimli madalyonun simetrik ince kıvrık dallı rûmî, palmet ve yapraklarla doldurulduğu modeller de görülür.

Şemse içinde bulut motifleri arasında bir çift yabanî ördekle diğer bir model etrafında rûmîler iki yanında dilimli yarım madalyonlarla diğer bir örnektir. Cildlerin bordür süslemelerinde ve miklelerde sık gördüğümüz fakat aynı zamanda diğer sanat kollarında da kullanılan birbiri arkasına çeşitli hayvanlar, bulut motifleri, ördekler, tavşan, tilki, madalyon içinde anka, avına saldıran arslan gibi kompozisyonlarla çeşitli diğer kuş ve hayvan figürlerinden meydana gelen modellerin bir arada toplandığı sayfa, ressamlarla cild ustalarının sıkı işbirliğine şüphe bırakmamaktadır.

Bir manzara deseninde bulutlar, çiçekli ağaçlar üzerinde kuşlar, alta başlarından ve vücutlarından kanat biçiminde alev fışkıran bir çift koyunlu ch'i-lin'leri taklit ederek cild ustalarına değişik bir taslak model olmaktadır. Ayrıca tamamlanmamış bir manzara resmi ise Herat cildlerinde sık sık kullanılan birçok unsurları içine alarak gerek bütünü, gerek ayrı detaylarıyla tam bir model hazinesi şeklinde hazırlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞAOĞLU, M., *Persian Bookbindings of the 15th Century*, An Arbor 1935.
- ÇİĞ, *Türk Kitap Kapları*, İstanbul 1971, pp. 10, 12-13, pl 1.
- DIEMAND, M.-MAILEY, J., *Oriental Rugs in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1973, pp. 33-36, Fig. 50-52.
- ETTINGHAUSEN, R., "Near Eastern Bookcovers and their Influence on European Bindings", *Ars Orientalis*, 3, 1959, pp. 113-131.
- GARDNER, K. B., "Oriental Bookbindings at the British Museum", *Oriental Art*, 9, 1963, pp. 134-145, 17 Ills.
- GRATZL, E.-CRESWELL, K. A. C., and ETTINGHAUSEN, "Bibliographie der Islamischen Einbandkunst, 1871-1956," *Ars Orientalis*, 2, 1957, pp. 519-540.
- GRATZL, E., "Bookcovers", *SPA*, 3, pp. 1977-1981, pls. 952-957.
- GRAY, B., "Some Chinoiserie Drawings and Their Origin", *Forschungen aus Asien in Memorial Kurt Erdmann*, Ed. by O. Aslanapa and R. Naumann, İstanbul 1969, pp. 159-171, Figs. 1, 4-6.
- GRUBE, E., "Miniatures in Istanbul Libraries", *Pantheon*, vol. 20, 1962, pp. 226, 1 coloured plate and 20 Ills, vol. 21, pp. 306-313, 22 Ills.
- GRUBE, E., "Herat, Tabriz, Istanbul, The Development of a Pictorial Style", *Oriental Studies*, 9, Essays for Basil Gray, Ed. by R. Pinder-Wilson, Oxford 1969, pp. 85-109.
- GRUBE, E., "Notes on the Decorative Arts of the Timurid Period, V-Bookbindings", *Studi in Onore di Giuseppe Tucci*, Napoli 1974, pp. 259-263.
- KÜHNEL, E., *Islamische Kleinkunst*, Braunschweig 1963.
- LE COQ, A Von, *Chotscho*, Berlin 1913.
- LE COQ, A Von, "Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien", *Archiv für Buchbinderai*, Berlin 1923.
- SAKISIAN, A., "La Reliure Persane au XVe siècle sous les Timourides", in *Revue de l'Art Ancien et Moderne*, LXVI, 1934, pp. 145-168.
- SAKISIAN, A., "La Reliure dans la Perse occidentale, sous les Mongols au XIV et au début du XVe siècle", *Ars Islamica*, 1, 1934, p. 80-91, fig. 8.
- SAKISIAN, A., "La Reliure Persane au XVe siècle sous les Turcomans", in *Arts Asiatiques*, 7, 1937, pp. 210-223.
- SAKISIAN, A., "Les Tapis de Perse à la lumière des arts du livre", in *Artibus Asiae*, 5, 1935, pp. 222-235.

SARRE, F., *Islamische Bucheinbände*, Berlin 1923.

TOGAN, Z., "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1943, s. 428-430.

TOGAN, Z., "Baysungur", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1950, s. 434-453.